

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94(37)

DOI: 10.24919/2312-2595.8/50.242264

Олег ПЕТРЕЧКО

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (o.petrechko@ukr.net)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-5535-3730>

НОВА МОНОГРАФІЯ ПРО ФІНАНСОВЕ ГОСПОДАРСТВО СТАРОДАВНІХ РИМЛЯН

Рецензія на монографію:

Сергеев И.П. Очерк истории финансового хозяйства древних римлян. Харьков : Майдан, 2021. 380 с.

ISBN 978-966-372-798-1

Ще у 2013 р. у видавництві Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна побачила світ монографія І.П. Сергеева «Державні установи давніх римлян: пізня Республіка і рання Імперія», рукопис якої нам свого часу довелося рецензувати. Нове дослідження автора присвячене іншому, не менш важливому аспекту життя стародавніх римлян і є продовженням багаторічної та копіткої праці автора у царині антикознавства.

Проблема фінансового господарства античної цивілізації здавна викликала велике зацікавлення істориків. Підвалини її вивчення були закладені видатним німецьким антикознавцем Августом Беком, який ще на початку XVIII ст. присвятив моно-

© Олег Петречко, 2021

графію аналізу фінансового господарства стародавніх Афін. Періодом активного вивчення фінансового господарства стародавніх римлян були друга половина XIX – початок XX ст. На цей час припадає публікація кількох ґрунтовних досліджень (монографії Т. Моммзена, О. Гіршфельда, Й. Марквардта, І.В. Нетушила, М.І. Ростовцева *etc.*), в яких, на основі великого масиву зібраних на той час історичних джерел, були висвітлені основні аспекти проблеми. Фінансове господарство давніх римлян не залишалось поза увагою істориків і після Першої світової війни. Низка питань, які стосувалися історії економічного життя Стародавнього Риму, розглядалась у монографічних дослідженнях, багатотомних виданнях (зокрема, у двох виданнях «Кембриджської стародавньої історії»), в журнальних статтях. Проте монографічного дослідження, присвяченого безпосередньо історії фінансового господарства стародавніх римлян, у якому були б використані свідчення джерел, накопичені після публікації згаданих вище досліджень другої половини XIX – початку XX ст., і був би врахований внесок у вивчення окремих аспектів проблеми в новітніх публікаціях антикознавців, до цього часу не було. Цю прогалину власне і заповнює монографічне дослідження професора Івана Сергєєва. З огляду на це можна лише вітати публікацію цієї наукової роботи.

Оскільки монографія присвячена міждисциплінарній проблемі, вивчення якої передбачає використання здобутків різних наук, І.П. Сергєєв звертає увагу на внесок у її розробку не лише істориків, а й представників економічної та фінансової науки, фінансового права. У монографії багато уваги приділяється тлумаченню термінів, які стосуються предмета дослідження. Одні з них (господарство, фінанси, податок, доходи *etc.*) цілком зрозумілі економістам, але потребують пояснення для істориків; інші (публікани, прокуратори, ценз, трибут, конгіарій *etc.*), навпаки, не завжди адекватно трактуються спеціалістами в сфері економічних наук.

Структура монографія добре продумана, дає змогу належно розкрити тему. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, бібліографії дослідження та списку скорочень. За змістом рецензована монографія відповідає схемі класиків дослідження фінансового господарства стародавніх римлян, зокрема таких як

О. Гіршфельд та Й. Марквардт. Спершу автор розглядає суспільні потреби давніх римлян та те, як вони задовольнялись, потім з'ясовує, якими були джерела коштів, необхідних для задоволення цих потреб, а після цього характеризує еволюцію організації управління фінансовим господарством римської держави.

У першому розділі монографії (с. 16–185) автор ретельно досліджує потреби римського суспільства та заходи римського уряду щодо їх задоволення. Зокрема, мова йде про забезпечення громадянам можливості виконання релігійних обрядів, досягнення успіхів у боротьбі із зовнішніми ворогами, поліпшення побутових умов *etc.* Серед іншого автор говорить про видатки на дипломатичну діяльність, забезпечення громадян свіжою водою, компенсацію римським громадянам за збитки, яких вони зазнали від політичних переслідувань, кошти на ліквідацію наслідків стихійних лих, допомогу на дітей малозабезпеченим сім'ям *etc.*

Наступний розділ монографічного дослідження (с. 186–257) присвячений аналізу джерел задоволення суспільних потреб стародавніх римлян, про які йшла мова у розділі першому. Автор поділяє усі джерела доходів римської скарбниці на податкові та неподаткові, розглядає принцип оподаткування римських громадян та осіб без римського громадянства, збору податків з провінцій, прямих та непрямих податків, організацію збору податків, накладання штрафів, судові збори, конфіскацію майна *etc.* Серед іншого І. Сергєєв звертає увагу на податок, що накладався на неодружених, податок на відпуск раба на волю, на спадщину, на громадські збиральні *etc.*

Третій розділ монографії аналізує проблему управління римськими фінансами (с. 258–300). Автор наголошує на тому, що у республіканську епоху коштами скарбниці розпоряджався сенат, який повинен був надати офіційний дозвіл на використання коштів, наприклад – консулу для ведення бойових дій. У монографії детально розглядаються магістратури, пов'язані із функціонуванням фінансової системи у Римі та у провінціях, наголошено на змінах, які відбулися у цій сфері з доби правління Августа, відмінностях між управлінням фінансами у сенатських та імператорських провінціях *etc.*

Позитивом монографії є добре продумані та змістовні примітки, які розміщені після вступу та кожного з трьох розділів,

що допомагає у роботі з основним текстом. Перший розділ складається з 72 сторінок основної частини (с. 16–88) і 97 приміток (с. 88–185); другий розділ – 29 (с. 186–215) і 41 (с. 216–257) сторінки відповідно; третій розділ – 23 сторінки основної частини (с. 258–281) і 19 сторінок приміток (с. 281–300). Зважаючи на те, що примітки надруковані шрифтом меншого кегля, за обсягом матеріалу вони суттєво переважають основний текст. Деякі примітки є окремими науковими дослідженнями того чи того питання. Наприклад, примітки до першого розділу № 221 щодо римських лазень (с. 133–137), № 383 щодо римських доріг (с. 151–158), № 384 щодо передачі інформації на великі відстані (с. 158–162); примітки до другого розділу № 3 щодо податків та оподаткування (с. 217–221), № 16 щодо римських провінцій (с. 228–231) *etc.*

Бібліографія включає джерела (наративні, епіграфічні, юридичні, нумізматичні) (с. 305–312), довідникову літературу та словники (с. 312–313), загальну і спеціальну літературу (с. 314–374).

Список скорочень (с. 375–378) полегшить роботу з монографією широкому колу читачів, зокрема й студентам.

Монографія І.П. Сергєєва написана на широкій джерельній базі, з глибоким знанням історіографії проблеми. Все ж дозволимо собі висловити деякі зауваження і побажання.

1. Обсяг першого розділу суттєво переважає обсяг другого та третього. Частково це можна пояснити тим, що у суспільному господарстві, на відміну від приватного, витрати на задоволення соціальних потреб важливіші за доходи.
2. У вступі (с. 5–15) автор підкреслює, що має намір вивчати фінансове господарство не Стародавнього Риму як державного об'єднання, а саме стародавніх римлян. Ще у монографії 1999 р. (Римська імперія у III ст. н. е. Проблеми соціально-політичної історії) професор І. Сергєєв висловив позицію, що Пізня імперія не була державою римлян. Цієї думки він дотримується і сьогодні та наголошує на цьому у рецензованій монографії. З огляду на це, верхню хронологічну межу дослідження автор визначає як кінець III ст. н. е. (с. 10). На нашу думку, такий підхід є приводом до наукової полеміки.

3. У монографії не йде мова про кредит, банки, карбування монет. Ці питання достатньо опрацьовані в історіографії, в тому числі і в українській (праці М.М. Сайко).
4. Ми зазначали, що примітки за обсягом переважають основний текст. На нашу думку, частину матеріалу, який міститься у примітках, можна було б без шкоди для змісту викласти в основному тексті.
5. Як ми відзначали, робота написана на широкій джерельній базі. Лєвова доля посилань стосується наративних джерел, натомість посилань на юридичні документи та епіграфічні джерела порівняно менше. Ймовірно, це можна пояснити тим, що у багатьох випадках автор користується працями дослідників, які уже посилаються на ці джерела.
6. У роботі наявні кольорові ілюстрації, які допомагають краще сприймати текст. З цією ж метою, на нашу думку, можна було б додати ще деякі малюнки, схеми (наприклад, управління фінансами у системі римських магістратур).
7. Робота завершується оригінальними висновками (с. 301–304), які впливають з тексту дослідження. На нашу думку, вони могли б бути більш розлогими.

Незважаючи на висловлені зауваження і побажання, потрібно констатувати, що рецензована монографія професора І. Сергєєва є, без сумніву, значним надбанням української історіографії античності, важливим вкладом у вивчення широкого спектру проблем історії Стародавнього Риму, безумовно зацікавить професійних істориків та економістів, і буде затребувана широким колом любителів античної історії.

*Рецензія надійшла до редакції 10.08.2021 р.
Рецензія рекомендована до друку 18.10.2021 р.*